

TARIX

МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙНИНГ ВАТАН ТАРИХИГА
МУНОСАБАТИ

Шомат Саматов

*Термиз давлат университети Фалсафа кафедраси профессори,
фалсафа фанлари доктори*

UDK: 396(575.1)

<https://orcid.org/0009-0008-0221-9398>

Аннотация: Ўз насл-у насабини билиш, келиб чиқишини ўрганиш, кишининг ҳаётда омонат ё тасодифий эмаслигини тушунишга имкон беради. Шу билан бирга атроф-муҳит, уни ўраб турган олам хусусида ўйлайди. XX аср бошларида юрт мустақиллиги учун курашган жаҳидларимиз ҳам тарихни чуқур ўрганмасдан туриб келажакда мустақил давлат қуриб бўлмаслигини англаб етганлар.

Калит сўзлар: Маҳмудхўжа Беҳбудий, жаҳид, Туркистон, “Тарих ва жуғрофия” асари, “Туркистон тарихи керак” номли мақоласи, XX асрнинг биринчи чораги.

Аннотация: Знание своей генеалогии, изучение своего происхождения позволяет понять, что жизнь человека – это не навес и не случайность. В то же время окружающая среда думает об окружающем мире. Наши предки, боровшиеся за независимость страны в начале XX века, также осознавали, что без глубокого изучения истории невозможно построить независимое государство в будущем.

Ключевые слова: Махмудходжа Беҳбуди, Джаҳид, Туркестан, труд «История и география», статья «Нужна история Туркестана», первая четверть XX века.

Abstract: Knowing one's genealogy, studying one's origins allows one to understand that one's life is not a deposit or an accident. At the same time, the environment thinks about the world around it. Our ancestors who fought for the country's independence at the beginning of the 20th century also realized that an independent state

cannot be built in the future without a deep study of history.

Key words: Mahmudhoja Behbudi, Jadid, Turkestan, the work "History and Geography", the article "The history of Turkestan is needed", the first quarter of the 20th century.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ) / INTRODUCTION).

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг ташаббуси билан 2020 йилда комусий олим, улуғ аллома ва жамоат арбоби Маҳмудхўжа Беҳбудий таваллудининг 145 йиллиги кенг нишонланди. 2023 йилнинг 11-12 декабрида Тошкентда «Жаҳидлар: миллий ўзлик, истиқлол ва давлатчилик ғоялари» мавзусида жаҳидчиликнинг дунё тарихида тутган ўрнига бағишланиб Халқаро илмий назарий конференция ўтказилди. Конференция иштирокчиларига қарата Юртбошимиз томонидан табрикнома баён этилди. 2024 йил 1 январдан бошлаб мамлакатимизда энг нуфузли нашр— “Jadid” (Жаҳид) номли газета чоп этила бошланди. “Jadid” газетаси жамоаси ва муштарийларига қарата мухтарам Президентимиз оташин мурожаатнома баён этдилар. Юртбошимиз ибораси билан айтганда: “Бу маънавий хазинани қанча кўп ўргансак, бугунги кунда ҳам бизни ташвишга солаётган жуда кўп саволларга тўғри жавоб топамиз. Бу бебаҳо бойликни қанча фаол тарғиб этсак, халқимиз, айниқса, ёшларимиз бугунги тинч ва эркин ҳаётнинг қадрини англаб етади”.

Шу нуктаи назардан қараганда,

тараккийпарвар аждодларимизнинг илғор ғоя ва қарашларини тадқиқ этиш ва тизимлаштириш Туркистон жадидларининг миллий давлатчилик ривожигаги ўрни ва таъсирини ўрганиш, XX асрнинг биринчи чорагида улар томонидан барпо этилган давлат тузилмаларининг қонунчилик базасини таҳлил қилиш, дунёвий, ҳуқуқий ва демократик жамият қуришга қаратилган фаолиятига тарихий баҳо бериш, Янги Ўзбекистон ва Учинчи Ренессансни бунёд этишда ушбу мероснинг мустаҳкам пойдевор бўлиб хизмат қилиши билан боғлиқ масалалар бугунги куннинг асосий муаммоси бўлиб қолмоқда.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Маълумки, ҳақиқий комил инсон, баркамол авлод, тарих мисолида тарбияланади. Ўзликни англаш тарихни билишдан, ундан сабоқ чиқаришдан бошланади. Демак, ўзликни англаш-энг аввало, ўтмишни ўрганишдан бошланади. Дарҳақиқат, ўзини англаётган, ўзини тушунаётган ҳар бир одам қандай оилада дунёга келгани, ота-боболари нималар билан шуғулланишгани ва қандай умр кечиришганини билиб олишга интилади. Уларнинг фазилатлари ва мерослари билан фахрланиб яшайди.

Ўз насл-у насабини билиш, келиб чиқишини ўрганиш кишининг ҳаётда омонат ё тасодифий эмаслигини тушунишга имкон беради. Шу билан бирга атроф-муҳит, уни ўраб турган олам хусусида ўйлайди.

Махмудхўжа Бехбудий “Тарих ва жуғрофия” асарида бундай деб ёзган эди: “Дунёга ишонмоқ учун, комил ва одил бўлмоқ учун тарихни ўқумоқ ва билмоқ керак. Подшо-ю вазир, ҳукумат одамлари ва сиёсий кишилар учун тарих ўқумоқ керак. Паст қолган ва ё тараккий қилган халқларни, жаҳонгир бўлган давлат ё нопадид (мустамлака) бўлган ҳукуматларни билмоқ учун тарих ўқумоқ керак... Мусулмонлик қандай кўпайди ва тараккий этди ва алоҳон на учун мусулмонлар таназзул этдилар? Буни билмоқ учун тарих ўқумоқ керак. Хулоса:

дин-у дунёдан бохабар бўлмоқни хоҳлайдурган ҳар ким учун тарих ўқумоқ керак. Чунки ҳар нимарса ва шунинг асли ва насли тарихдан билинур”.

Буюк маърифатчи ва ватанпарвар М.Бехбудий Ватан ва миллат тарихини яратиш зарурлиги ғоясини илгари сурди. Жумладан, “Туркистон тарихи керак” номли мақоласида таъкидлаган эдики: “Тарих кўп аҳамиятли ва фойдали бир нарсадур. Тарихнинг фойдаларидан баъзиси ушбудири, бир миллатнинг на тариқада, қайси йўл ила тараккий этганини ўқиб, ибрат олмоқ ёки бир миллатнинг на сабаблардан таназзул этиб, охири мунқариз бўлиб кетганини ўқуб, мундан ҳам истифода этмоқ мумкиндур. Шунинг учун бизнинг ўз шеваимизда Туркистонда ўтган боболаримизнинг маиший, сиёсий аҳволига доир “Туркистон тарихи” бор бўлганда, они кўз олдимизда қўюб, бурунги қахрамон боболаримизнинг на йўл ила тараккий ва маданият даврига кируб ва нима сабабдан охири мунқариз бўлуб кетганларини ўқуб, билуб, хейли ибрат олар эдук. Ўшандок, ҳозирги ҳолимизни боболаримиз давридаги ҳолларга бир даража муқояса этмоқ ила баробар ўз-ўзимиздан бир инфиоли зарурий хис эдуб, юзларимиз кизарар эди. Холо, биз туркистонийлар марҳум боболаримиз аҳволи ҳам Туркистон воқеоти тарихиясидан бутун ғофил ва беҳабардурмиз. Чунки ҳануз Туркистон тарихи ҳақида янги тадқиқот ила ёзилғон, тартибли ва истифодали мукамал бир асар вужудга келгани йўқ. Тўғриси, мундай тарих ёзувчи киши турк ўғлонларидан ҳануз майдонга чиқғон йўқки, бу эса турк болаларининг ноҳалаф бўлуб, чин ўғул эмасликларида далилдур. Бу сўзлардан тарихсизлигимиз англашилмасун. Бизнинг тарихимиз бор”.

Айтиш жоизки, М.Бехбудийнинг бу қарашлари, **биринчидан**, Ватан тарихи ва уни яратиш муаммолари бобида ўзига хос илмий дастурдир. **Иккинчидан**, чоризм ва бўлажак тоталитар тузумнинг Туркистон тарихига нисбатан тутган сиёсатини у олдиндан башорат қилган эди.

Учинчидан, М.Бехбудий орзулари ҳақиқий Туркистон тарихи-Ватан тарихини яратиш Ўзбекистон мустақиллиги туфайлигина амалга ошдики, бунини у олдиндан башорат қилган эди.

Туркистон забт этилгач, руслар маҳаллий халққа “сартлар” деб ном бердилар. Н.Остроумовнинг бир китоби худди шундай номланганлиги ҳаммага маълум. Бу сўз, аслида турли вақтда турли этник қатламга, гоҳи ижтимоий (социал) қатламга нисбатан айtilган. XX асрнинг ўнинчи йилларида бу сўз атрофида яна баҳс кетди. Чунончи, Бухоро амирининг русчага таржимони Баҳромбек 1911 йилда “Шўро” журнаliga “Биз, Туркистон ва Бухоро халқининг турклиги маълум бўлиб туруб... на учун сарт атайдурлар?” деган савол билан мурожаат қилади. Журналнинг 19-сонида М.Бехбудийнинг “Сарт сўзи мажхулдур” деган жавоби босилади. 24-сонида эса самарқандлик Бақоҳўжа “Сарт сўзи аслсиздур” деган мақола билан чиқади. Бу билан баҳс босилгандай бўлади. Бироқ ордан 2-3 йил ўтиб, “Садойи Фарғона”нинг 1914 йил 30-сонида Мулла Абдуллабек деган кишининг “Сарт сўзи маълумдур” деган мақоласи босилади. Табиийки, М.Бехбудий ундан қаноатланмайди, чунки унда мавзуга доир бирор янги гап айtilмагани ҳолда, “маълум” деб даъво қилган эди. Шу сабабли М.Бехбудийнинг “Сарт сўзи маълум бўлмади” мақоласи эълон қилинди (“Ойна” журнаli, 1914 йил, 39-сон). “Сарт сўзи мажхулдур” мақоласи эса қайта чоп этилди. (“Ойна” журнаli, 1915 йил 22, 23, 25, 26-сонлар).

М.Бехбудий “Сарт” сўзининг халқона этимологиясидан тортиб, Алишер Навоий, З.М.Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Абдулғози Баҳодирхоннинг асарларигача, Н.Остроумов китобидан Д.Г.Лагофетнинг

“Бухоро хонлиги” ю, Л.М.Будогов луғатларигача, И.И.Гейер “Саёҳатнома” асаридан А.Вамбери “Кундаликлар”игача, жадидчилик ҳаракатининг Аҳмат Заки Валидийдан Исмоилбек Гаспринскийгача бўлган намоёндаларининг бу соҳадаги кузатишларини тўплаб хулосалайди.

Мутафаккирнинг барча тарихий-илмий мавзудаги мақолалари сингари бу ҳам ўтмишга қамоли эҳтиром ва чуқур эътиқод билан ёзилган. “Қабиласининг исмини ва етти отасининг отини билмай турғонларни Кул-марқуқ (кул-манкурт-Ш.С.) дерлар” - деб ёзади у.

Шунингдек, М.Бехбудий тарих сохтакорлигига қарши курашди. “Асли номаълум бир ривоят ила улуғ масалаи тарихияни ҳал этмоқликни эса тарих ҳақида жинойт санайдурлар”, деб ёзган эди аллома.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). М.Бехбудий, миллат ўзини англагандагина ижтимоий-сиёсий масалаларга бошқалар билан тенг аралаша олади, деган фикрда бўлди. Шу билан бирга, фақат Ватан тарихини эмас, балки Европа, қолаверса жаҳон халқлари тарихини ҳам билиш, сафарларга бориб, хорижий эллардаги маданият, таълим, давлат қурилиши соҳасидаги тажрибалар билан танишиш М.Бехбудийни юрт тақдири ҳақида чуқур тафаккур қилишга ундади.

Худди мана шу зарурат уни босқинчилик сабабларини англаб етиш, таракқиёт ва мустақиллик сари бориш йўлларини излаб топишга йўналтирди. Тарих мисолида тарбияланишни тавсия этди. Шунинг учун ҳам тарихга алоҳида эътибор берди. Зеро, тарбияда энг олий ҳакам-бу тарихдир.

М.Бехбудийнинг Ватан тарихи тўғрисидаги ғоялари янги Ўзбекистон истиқлоли учун дастуриламалдир!

ADABIYOT VA MANBALAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Илм-фан ва илмий фаолият тўғрисида.-Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. // «Халқ сўзи», 2019 йил 30 октябрь.

2. Таълим тўғрисида. - Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. // «Халқ сўзи», 2020 йил 24 сентябрь.
3. Маданий фаолият ва маданият ташкилотлари тўғрисида. - Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. // «Халқ сўзи», 2021 йил 21 январь.
4. Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш Концепциясини тасдиқлаш тўғрисида. - Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. 2020 йил 29 октябрь // «Халқ сўзи», 2020 йил 30 октябрь.
5. Маданият ва санъат соҳасининг жамият ҳаётидаги ўрни ва таъсирини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида. - Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. 2020 йил 26 май. // «Янги Ўзбекистон», 2020 йил 28 май.
6. Маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида. - Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори-2021 йил 26 март // «Халқ сўзи», 2021 йил 27 март.
7. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан-миллий юксалиш сари - Т.: «Ўзбекистон», НМИУ. -2020, 4-жилд, 4-50-б.
8. Мирзиёев Ш.М. Мактаб таълимини ривожлантириш биз учун умум-миллий мақсадга, умумхалқ ҳаракатига айланиши зарур // Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан-миллий юксалиш сари.-Т.: «Ўзбекистон НМИУ», 2020, 4-жилд, 142-160-б
9. Мирзиёев Ш.М. Жамият ҳаётининг танаси иқтисодиёт бўлса, унинг жони ва руҳи маънавиятдир // «Халқ сўзи», 2021 йил 20 январь.
10. Мирзиёев Ш.М. Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатнома. 20 декабрь 2022 йил // «Янги Ўзбекистон», 2022 йил 21 декабрь.
11. Мирзиёев Ш.М. «Жадидлар: миллий ўзлик, истиклол ва давлатчилик ғоялари» мавзусидаги Халқаро конференция иштирокчиларига // «Янги Ўзбекистон», 2023 йил 12 декабрь.
12. Mirziyoyev Sh.M «Jadid» gazetasi jamoasi va mushtariylariga // «Jadid», 2024-yil 1=yanvar №1
13. Бехбудий М. «Туркистон тарихи» керак // Бехбудий М. Танланган асарлар.-Т.: «Маънавият», -1997, 154-156-б.
14. Бехбудий М. Сарт сўзи мажхулдир //Бехбудий М. Танланган асарлар.-Т.: «Маънавият», 1997, 171-177-б.
- 15.Бехбудий М. «Сарт» сўзи маълум бўлмади. // Бехбудий М. Танланган асарлар.-т.: «Маънавият», 1997, 177-179-б.
- 16.Маънавият юлдузлари.-Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. -1999.
- 17.Жадидчилик ва миллий истиклол тантанаси. - «Туркистонда жадидчилик ҳаракати ва мустақил Ўзбекистоннинг миллий истиклол ғояси» мавзусидаги республика илмий-амалий конференцияси материаллари - Т.: - 2002.
18. Ўзбек халқи миллий-озодлик ҳаракатининг тарихий муаммолари. Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришиши ва ютуқлари (1867-2001 йиллар). Андижон-«Андижон» нашриёти. 2001.
19. Маҳмуджўжа Бехбудий-ўзбек жадидчилигининг асосчиси (Республика илмий-амалий конференция материаллари). - Қарши-2020.
20. Саматов Ш.Б. М.Бехбудий Ватан тарихи тарғиботчиси // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. Ж., 2001, №6, 60-61-б.
21. Саматов Ш.Б. М.Бехбудий ва миллий анъаналар. // Жадидчилик ва миллий истиклол тантанаси.-Тошкент-2002, 139-141-б.
22. Саматов Ш.Б. М. Бехбудий маънавиятида миллатпарварлик ғояси // Маҳмуджўжа Бехбудий - ўзбек жадидчилигининг асосчиси.-Қарши-2020, 38-44-б.
23. Саматов Ш.Б. М.Бехбудий илмий меросида замон, халқ, Ватан. // «Тафаккур» Ж.,

2020 №3, 55-57-б.

24. Ризаев Ш., Каримов Б., Абдирашидов. Жадидлар фаолияти ибрат мактаби ёхуд Халқаро жадидчилик академиясини ташкил этишга доир айрим муаммолар. // «Янги Ўзбекистон», 2022 йил 28 декабрь.

25. Шодмонов Н. Бехбудийнинг васияти. // «Янги Ўзбекистон», 2023 йил 1 август.

26. Тожимаматова М. Уйғониш, бирлашиш онлари муборақ бўлсин! // «Янги Ўзбекистон», 2023 йил 13 декабрь.

27. Ислон Эгамберди ўғли. Маънавий уйғоқлик ва огоҳликка чорлов. // «NURRIYAT», 2023-yil 13-dekabr.